

27. *Obozrenie prepodavaniia predmetov v Imperatorskom Kharkovskom universitete na 1842/43 akademicheskii hod* (1842). Kharkov: Tipohrafiia Imperatorskoho Kharkovskoho universiteta.
28. *Obozrenie prepodavaniia predmetov v Imperatorskom Kharkovskom universitete na 1845/46 akademicheskii hod* (1845). Kharkov: Tipohrafiia Imperatorskoho Kharkovskoho universiteta.
29. *Obozrenie publichnoho prepodavaniia nauk v Imperatorskom Kharkovskom universitete v 1849 – 1850 uchebnom hodu* (1849). Kharkov: Tipohrafiia Imperatorskoho Kharkovskoho universiteta.
30. *Obozrenie publichnoho prepodavaniia nauk v Imperatorskom Kharkovskom universitete v 1850 – 1851 uchebnom hodu* (1850). Kharkov: Tipohrafiia Imperatorskoho Kharkovskoho universiteta.
31. *Obozrenie publichnoho prepodavaniia nauk v Imperatorskom Kharkovskom universitete v 1857 – 1858 uchebnom hodu* (1857). Kharkov: Tipohrafiia Imperatorskoho Kharkovskoho universiteta.
32. OZHE-de-RANKUR, N.F. (2008) V dvukh universitetakh (vospominaniia 1837 – 1843 hodov). In: Posokhov, S.I. ed. *Kharkivskiy universitet XIX – nachatku XX stolitiia u spohadakh ioho profesoriv ta vykhovantsiv: u 2-kh t. Vol. 1*. Kharkiv: Saha, pp. 260–266.
33. RYBACHONAK, S. (1993) Radavod Mitskevicha. *Nasha Niva*. 17, 9.
34. SACHOK, M. (1999) Mitskevichy: siameinaia khronika. *Hrodenskaia pravda*. 2 February, 3.
35. POSOKHOV, S.I. ed. (2008) *Kharkivskiy universitet XIX – nachatku XX stolitiia u spohadakh ioho profesoriv ta vykhovantsiv: u 2-kh t. Vol. 1*. Kharkiv: Saha.
36. POSOKHOV, S.I. ed. (2008) *Kharkivskiy universitet XIX – nachatku XX stolitiia u spohadakh ioho profesoriv ta vykhovantsiv: u 2-kh t. Vol. 2*. Kharkiv: Saha.
37. SHALANDA, A. (2001) Materialy da henialohii rodu Mitskevichav u XVII – XIX st. *Herold Litherland*. 2 (2), 73–75.
38. CHUBINSKII, M.P., BAHALEI, D.I. (1908) *Yuridicheskii fakultet Kharkovskoho universiteta za pervyie sto let eho sushchestvovaniia (1805 – 1905)*. Kharkov: Tipohrafiia "Pechatnoe delo".
39. AJOGAWA (1883). Aleksander Mickiewicz professor charkovskogo uniwersytetu. Wspomnienia z lat ubieglych. *Gazeta Narodowa*. 152 – 160.
40. BEAUVOIS, D. (1991) *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803 – 1832. Vol 2: Szkoły podstawowe i średnie*. – Rzym; Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
41. DOBSZEWICZ, T.J. (1883) *Wspomnienia z czasów, które przeżyłem*. Kraków: Drukarnia "Czas" Fr. Kluczyckiego.
42. *Dziela Adama Mickiewicza* (1914). Vol. 3: Opowiadania i poezye proza, rozprawy literackie, recenze i sprawozdania, pisma dotyczace organizacji Filomatów, pisma polityczne, Trybuna Ludów, listy i przemówienia. Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Wende i Ska.

43. JANOWSKI, L. (1911) *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805 – 1820). Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny*. Vol. XLIX, 127–284.
44. KAMIŃSKI, O. (1968) *Polskie związki młodzieży (1804 – 1831)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
45. KIJAS, A. (2008) *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim (1805 – 1917)*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
46. KIJAS, A. (2000) *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX; Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
47. KOSSAK, E.K. (1991) *Rodzina M.* Warszawa: Czytelnik.
48. KOZIERADZKI, A. (1962) *Wspomnienia z lat szkolnych: 1820 – 1831*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich.
49. KRZYWICKI, T. (2006) *Szlakiem Adama Mickiewicza. Przewodnik*. 3rd ed. Pruszków: Rewasz.
50. ŁOSIJEWSKI, I. (2001) Aleksander Mickiewicz. *Polonia Charkowa*. 1 (5), 7.
51. MAKOWIECKA, Z. (1975) Mickiewicz Julian Aleksander (1801 – 1871). In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. XX, Z. 8. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, p. 706.
52. MICKIEWICZ, A. (1955) *Dziela*. Vol. XVI: Listy. Część III. Warszawa: Spółdzielnia wydawnicza „Czytelnik”.
53. MICKIEWICZ, W. (1923) Słowo wstępne. In: *Pamiętnik Franciszka Mickiewicza*. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923, pp. 5–14.
54. ROLLE, M. (1923) *Ateny wołyńskie: szkic z dziejów oświaty w Polsce*. 2nd ed. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
55. SOBIESZAŃSKI, F.M. (1864) Mickiewicz Aleksander. In: *Encyklopedia Powszechna*. Vol. T. XVIII (Maremy – Mstów). Warszawa: S. Orgelbranda Księgarnia i Typografia, p. 488.
56. SONDEL, J. (2004) Aleksander Mickiewicz i jego poglądy na tle sporu z początków XIX wieku na temat roli prawa rzymskiego w dawnej Polsce. *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. 1, 9–25.
57. STEFANOWSKA, Z. (2000) Romantyczny stosunek do finansów publicznych [w pismach Adama Mickiewicza]. In: *Pieniądzy w literaturze i teatrze: materiały z sympozjum "Temat pieniądza w literaturze i teatrze", Uniwersytet Gdański, Gdańsk 17-18 stycznia 2000*. Sopot: Impuls, pp. 10–19.
58. WRZOSEK, A. (1927) Aleksander Mickiewicz. Ostatni profesor prawa w dawnym Liceum Krzemienieckim (Sylwetka skreślona przez jego ucznia). *Minerwa Poska*. 1, 75–79.

Надійшла до редколегії 20.05.16

R. Martseniuk, PhD, Senior scientific fellow
Branch State Archive of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

LITHUANIA, UKRAINE AND LITHUANIA – THE LIFE AND CAREER OF PROFESSOR ALEXANDER MICKIEWICZ

The article is based on archival sources and historiographical analyzes the life and scientific-pedagogical activity Alexander Mickiewicz, one of the first professors of the University of St. Vladimir. There is an attempt to describe the one hand the problem of self-determination for a single person who represented thousands of people who due partitions late eighteenth century. was a part of the new state, the other to illustrate the then education and national policy of the Russian Empire regarding them.

Keywords: Alexander Mickiewicz, Vilnius University, Kremenets Lyceum, University of St. Vladimir, Kharkov University.

УДК 94(477):365.15:355.426(=162.1)"1863/1864"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.128.1.10>

А. Оліяничук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАЛУЧЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ ДО ПРИДУШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 – 1864 РР.

Стаття присвячена вивченню історії Лівобережних козацьких полків, створених для участі у придушенні польського повстання 1863 – 1864 рр. Автор дійшов до висновку, що пам'ять про козацькі часи продовжувала жити серед населення Лівобережжя України і в середині XIX ст. Саме завдяки цьому уряд відновив козацькі полки у 1863 р. Вони були зручною формою мобілізації населення для боротьби з польськими повстанцями.

Всього було створено 3 козацькі полки. Початковою метою їх формування було недопущення поширення повстання на територію Полтавської та Чернігівської губерній. На Правобережжя України вони були перекинуті для відновлення традиційного порядку та участі у придушенні можливих селянських виступів. Однак, у зіткнення з противником козаки не вступали через відсутність необхідності. Водночас, особовий склад був задіяний в охороні громадського порядку та захищав військоове майно. Встановлено, що козацькі полки активно залучались для підвищення авторитету діючого режиму, шляхом проведення парадів у місцях формування. Також, визначено чисельність та втрати Лівобережних козацьких полків у кампанії з придушення польського Січневого повстання.

Ключові слова: Січневе повстання, Лівобережжя України, козацькі полки, кавалерія, ополчення.

Історія козацтва належить до однієї з провідних тем в українській історіографії. Це пов'язано як з його колом впливом на державотворчі процеси в Україні,

так і унікальністю феномену козацтва. Однак, ці явища призвели і до протилежного ефекту – історія козацтва переважно асоціюється з існуванням Гетьманщини.

Досить довго пануючим було уявлення, що з ліквідацією державних структур Гетьманщини в кінці XVIII ст. закінчується і історія українського козацтва.

Серед сучасних дослідників ці думки вже відійшли в минуле, а історія козацтва продовжена на XIX ст. Однак, з точки зору уваги істориків, тут більше пощастило козацьким спільнотам півдня України, оскільки вони були організовані у самостійні утворення, що носили назву "військо", наприклад, Азовське, Бузьке, чи Чорноморське. Представники колишньої титульної верстви Гетьманщини не отримали такої організації, а в господарському аспекті були дуже схожими з рештою сільського населення регіону. Відповідно й дослідники козацької історії переважно оминали теми, пов'язані з козацтвом Полтавської та Чернігівської губерній в XIX ст. Разом з тим, уряд Російської імперії в XIX ст. чотири рази формував з них козацькі полки.

З чотирьох прецедентів організації козацьких полків на Лівобережжі України в XIX ст. найбільше історіографічних напрацювань присвячено козацьким полкам, створеним у 1812 р. Це пов'язано з культом "Вітчизняної" війни 1812 р. у Російській імперії та СРСР. З кожним наступним випадком формування козацьких ополчень полків створювалось все менше і, пропорційно, зменшувалась увага дослідників до них. Врешті, факт створення козацьких полків у 1863 р. залишився майже непоміченим. Розуміємо, що з полки не були силою, що могла вирішити долю кампанії, однак, сам факт їх відновлення, через 80 років після ліквідації війська Гетьманщини, викликає зацікавлення та підштовхує до визначення їх місця в історії України.

Як ми вже вище зазначали, в історіографії це питання майже не розглядалось. Першим звернув увагу на питання історію Лівобережних козацьких полків 1863 – 1864 рр. український емігрантський історик О. Переяславський [7]. Автор прагнув продовжити тяглість традицій українського війська на XIX ст. і козацькі полки з Лівобережжя України виступали основою для цього. Однак, не маючи доступу до архівних матеріалів, автор не вдалось втілити свою концепцію у життя.

Після спроби О. Переяславського написати історію козацьких полків 1863 – 1864 рр. минуло близько 70-ти років, поки наступний дослідник, Ф. Ф. Стоянов, знову звернувся до питання участі козацьких полків у придушенні польського січневих повстання [10]. Автор зупинився на проблемах формування та структури полків, охарактеризував їх особовий склад та спробував встановити роль козацьких з'єднань у ліквідації польського виступу.

На цих же питаннях концентрує увагу С. М. Цигульський [28]. На цьому перелік та напрацювання авторів, що звертались до питання історії Лівобережних козацьких полків у 1863 – 1864 рр. закінчується. Жоден з них не звертався до причин їх відновлення, не з'ясовував, що ж собою являли ці полки, а проблема їх участі в кампанії 1863 – 1864 рр. проаналізована частково. Тому, актуальність нашої статті зумовлена недостатнім висвітленням ролі козацьких полків у придушенні польського повстання та їх місця в історії українського козацтва загалом.

Метою нашої статті є встановлення причин відновлення козацьких полків на Лівобережжі України, визначення їх устрою та сутності, розкриття участі козацьких полків у кампанії 1863 – 1864 рр., визначення їх чисельності та втрат у даний період. Вказані завдання реалізуються через аналіз канцелярії полків та матеріалів тогочасної періодичної преси. Для визначення сутності козацьких полків 1863 – 1864 рр. здійснено їх порівняння з Лівобережними козацькими полками 1855 – 1856 рр., з іншими тогочасними іррегулярними формуваннями Ро-

сійської імперії та селянським ополченням, створеним для участі у придушенні Січневих повстання.

У 1863 р. уряд вчетверте в XIX ст. звертається до практики формування з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній тимчасових військових з'єднань. Безпосереднім приводом до цього став збройний виступ поляків у 1863 р., що в історіографії отримав назву "Січневе повстання". Польське національно-визвольного повстання розпочалось 22 січня 1863 р. [6, с. 159].

Очільники Січневих повстання, розуміючи свою неспроможність у відкритому бою перемогти значно сильнішу регулярну армію Російської імперії, вдалися до партизанської тактики ведення війни. Вони розраховували на військо втручання Англії та Франції, та залучення широких верств населення до виступу. Повстанцям вдалось взяти під контроль значні сільські території в тогочасних Привісельському та Північно-Західному краях.

26 квітня 1863 р. повстання почалось і на Правобережній Україні. Однак, сили інсургентів відносно швидко були розбиті військами царської армії. Остання сутичка сталась 19 червня 1863 р. біля Радзивилов, Кременецького повіту, де з'єднання поляків під командуванням Е. Ружицького зазнало поразки і відступило на територію Австрійської імперії [5, с. 180].

Реагуючи на партизанську тактику польських повстанців, уряд різними шляхами збільшує чисельність армії, оскільки для контролю над сільськими округами – основного ареалу діяльності повстання, потрібна була значна кількість війська. Одним з таких шляхів було формування на Лівобережжі України козацьких полків. Наказ про їх створення вийшов 24 травня 1863 р. [4, с. 495].

На момент виходу цього наказу польські повстанські загони на Правобережжі ще продовжували діяти. У пункті 1 наказу зазначено, що полки створені для охорони прикордонних районів Полтавської та Чернігівської губерній, а у випадку необхідності, для дій в інших губерніях. У 8-ому параграфі наказу "Про призначення полків" повторно зазначалось, що: "Малоросійські кінні полки призначаються для використання у своїх губерніях ..." [4, с. 498]. З цих слів зрозуміло, що, початково, уряд боявся поширення повстання на Лівобережжя України, а козацькі загони створювали для недопущення виступу поляків на цій території. Звичайно, можливість їх використання в інших регіонах, для боротьби з повстанцями, не виключалась.

Створення Лівобережних козацьких полків у XIX ст. було традиційним способом посилення боєздатності армії. Залучення вихідців з козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній до війська саме шляхом організації однойменних полків у 1863 р., а не, наприклад, через рекрутський набір, робилось з декількох причин. По-перше, за плечима уряду були три успішні прецеденти формування тимчасових козацьких полків з нащадків титульного стану колишньої Гетьманщини у 1812, 1831 та 1855 рр.

По-друге, в п. 1 наказу про створення одразу зазначалось, що козаки призиваються до зброї тимчасово. По закінченню необхідності вони мали повертатись у свої домівки. Таким чином, можна було мобілізувати козацькі маси на потрібний період, а не на 15 років рекрутської служби, і цим самим не створювати додаткового незадоволення рекрутським набором та не відривати найпрацездатніший прошарок населення надовго від їхніх господарств.

По-третє, залучення козацтва на військову службу шляхом створення однойменних полків дозволяло апелювати до історичної пам'яті про часи минулої слави їх предків. Крім того, противник був дуже підходящим для

маніпулювання, використання стереотипів і створення з нього одвічного ворога козацтва. Всі ці ідеологічні фактори використовувались з метою мобілізації козацьких мас у новосформоване з'єднання.

Свідчення намагання створити з учасників польського національно-визвольного руху "образ ворога" для козацтва знаходимо у виступі священника Г. Субботина перед новонабраними козаками с. Ніконовки 21 липня 1863 р. Козаки називалися охоронцями престолу, а поляки – непокірними бунтівниками [11, с. 259]. Далі зазначалось, що козаки повинні стати на захист своєї свободи, честі і майна, на які посягають повстанці. Також згадувались перемоги запорожців – славних предків козаків. Так духовенство, перебуваючи на службі держави, формувало "образ ворога" для козаків в обличчі польських повстанців. До честі Г. Субботина слід віднести те, що він прививав козакам правила "чесної війни": не чіпати дітей, жінок та беззбройних, не грабувати місцеве населення, не зловживати алкоголем [11, с. 261].

На відміну від попередніх трьох випадків формування козацьких полків, у 1863 р. створенням Лівобережних кінних козацьких полків займалось Міністерство Державного майна і його місцеві осередки – губернські палати, оскільки посада генерал-губернатора була ліквідована в 1856 р. [10, с. 168]. Відповідно, міністр державного майна А. А. Зельоний був начальником над цим трьохполковим з'єднанням на час їх започаткування. Його доповідь імператору лягла в основу положення про створення Лівобережних козацьких полків. Він сформував цілі та характер майбутнього використання козаків, і виклав їх у листі до командира 1-го Полтавського полку полковника Аполлона Фомича Кардашевського 20 липня 1864 р. [13, арк. 24].

Зрозуміло, що приводом для створення козацьких полків було повстання поляків. Для його ліквідації уряд вдався до особливих заходів – створення озброєних караулів з селян як у Західних (сучасні Литва, Білорусь та Правобережна Україна), так і в суміжних губерніях. Сільське населення Полтавської та Чернігівської губерній переважно складається з козаків, що не раз призивались у надзвичайних умовах до зброї, тому ідеально підходило для цього завдання (за словами міністра). Так як використання козацьких полків, початково, мало б обмежуватись місцями формування, то і самому ополченню було дано характер озброєної сільської варти, тільки сформованої більш правильно, і в більшій кількості [13, арк. 26].

Оскільки, українські козацькі полки розглядались як покращена версія сільських караулів, то варто сказати декілька слів і про цей тип ополчення. Указ про їх створення ввійшов 24 квітня 1863 р. Один загін мав нараховувати від 50 до 100 осіб. Керували ними місцеві поліцейські чиновники. Вогнепальну зброю отримували тільки десятники і сотники. Основна маса вояків була озброєна сокирами і косами та не мала уніформи. Вони організовували застави на дорогах та патрулювали сільські округи [1, с. 110]. Однак, тимчасові козацькі формування з Полтавської та Чернігівської губерній були значно краще організовані, ніж сільські караули, і були більш боєздатні.

Козацьке ополчення 1863 р. складалось з трьох полків: 1-го та 2-го Полтавського та 1-го Чернігівського (прив'язка нумерації полків до губернії, в яких вони створювались, використовувалась і в козацькому ополченні 1855 р.). Кожен полк поділявся на 7 сотень: 6 діючих і 1 резервну. Поділ був аналогічний з тим, що існував в Лівобережних козацьких полках 1855 – 1856 рр. Слід зазначити, що це був історичний козацький поділ війська на полки і сотні. Така ж структура була в інших тогочас-

них іррегулярних козачих формуваннях Російської імперії, крім наявності 7-мої резервної сотні [2, с. 548].

Порівнюючи далі накази про створення Лівобережних козацьких полків у 1855 та 1863 рр. знаходимо наступні аналогії: однакова кількість рядових козаків – по 125, приказних та урядників – по 8, поручиків чи корнетів – по 2 у сотні. В інших тогочасних іррегулярних козачих формуваннях кількість рядових у сотні була аналогічною. Трохи різнилась тільки кількість молодших командних чинів та офіцерів: 9 урядників, 6 приказних та 1 офіцер.

Знаходимо також багато інших подібних положень у наказах про створення Лівобережних козацьких полків 1855 та 1863 рр. Наприклад, під час перебування козаків в полках, громади, до яких вони належали, звільнялись від сплати за них податків. Рядовим дозволялось носити звичні зачіски та бороди. І останній, глобальний збіг: і у 1855, і в 1863 р. козацькі полки були складовими більш масштабних типів ополчення – "Державного ополчення" у 1855 р. та "сільських караулів" в 1863 р. Однак, форма залучення козаків до них залишалась незмінною – кінні козацькі полки.

Суттєво відрізнялась лише зброя: у 1863 р. козаки, вперше за чотири прецеденти формування тимчасових військових формувань упродовж XIX ст., отримали рушницю [4, с. 496]. Шабля та піка були традиційними елементами озброєння козака. Пістолями ж тепер користувались тільки сурмачі і приказні.

Порівняння двох указів про створення Лівобережних кінних козацьких полків свідчить про те, що у 1863 р. чиновники міністерства державного майна скористались вже напрацьованою у 1855 р. законодавчою базою. Попередній успішний досвід їх функціонування сприяв тому, що козацькі полки 1863 р. були повноцінним військовим утворенням, а не загонами сільських караулів, озброєних сокирами та косами, без офіцерів та військових традицій.

Офіцерський склад вербувався з осіб усіх вільних станів [4, с. 497]. Командирами сотень, зазвичай, призначались діючі офіцери, рідше відставні. Решту ж офіцерських посад в полку посіли місцеві чиновники. Офіцерська служба в козацьких полках зараховувалась як дійсна військова служба з усіма її правами і перевагами, чим приваблювала молодих чиновників.

Укомплектування підрозділів рядовим складом здійснювалась, як і в попередніх випадках формування козацьких ополчень, за територіальним принципом. У наказі про створення полків наголошувалось, що б люди з однієї волості чи рекрутської дільниці були в тій же сотні. Ця настанова мала б посилити монолітність підрозділів.

Рядовий склад козацьких полків комплектувався і за рахунок кадрових військових, що відслужили 15 років і наступні 10 років служби перебували у безстроковій відпустці. До кожного полку прикріплювалось по 50 резервістів для навчання козаків основам військової служби.

Київський арсенал забезпечив козаків зброєю. 16 серпня 1863 р. в розташування штабу 1-го Полтавського полку доставили 982 нарізні драгунські гвинтівки з штик-ножами, і таку ж кількість шабель та списів [12, арк. 43]. Піки надійшли без ратич. Останні були виготовлені місцевими підрядчиками-євреями лише в листопаді 1863 р. Для 1-го Чернігівського полку озброєння було готове повністю раніше, напевно на початок жовтня 1863 р., коли полк отримав наказ рухатись у Київський військовий округ (далі КВО).

Факт наявності на озброєнні козаків гвинтівки був досить показовий. У попередніх козацьких ополченнях з вогнепальної зброї був тільки пістолет. У 1863 р. козаки отримали новітні нарізні гвинтівки, що почали з'являтися на озброєнні російської армії тільки в часи Кримсь-

кої війни 1853 – 1856 рр. Козаки практикувались у користуванні ними протягом чотирьох місяців, поки військовий міністр не видав 28 грудня 1863 р. указ про заміну нарізних гвинтівок гладкоствольними [12, арк. 7]. Останні поступались нарізним у дальності і точності стрільби в рази. Тобто, військове командування не планувало використовувати Лівобережні козацькі полки в сутичках з добре вишколеним противником.

Інший показовий факт щодо ставлення вже цивільного начальства до формування "Малоросійських" кінних козацьких полків стався 10 жовтня 1863 р. Управляючий полтавською палатою державного майна Яковлев відповідав на скаргу командира 2-го Полтавського полку полковника Ерделі з приводу неякісних кавалерійських сідел. Чинownik обґрунтовував свої дії так: "... мені доручено формувати козацькі полки, а не регулярні кавалерійські частини" [17, арк. 91]. В іншому листі чиновник зазначав, що козацькі полки становлять не більше ніж озброєну сільську варту, і не можуть порівнюватись ні з регулярними кавалерійськими, ні з козацькими полками [17, арк. 111], тому й питання про якісне обмундирування перед ним не ставити, мовляв, користуйтеся тим, що дали. З двох вищезгаданих випадків можна зробити висновок, що військове і цивільне начальство Українських кінних козацьких полків не розглядало їх як серйозну військову силу, здатну вирішувати серйозні завдання, тому до питання їх комплектування ставилось за залишковим принципом.

Чисельність козацького полку відповідно до указу про формування становила 1126 осіб: 25 офіцерів, 997 рядових, 54 особи допоміжного складу та 50 понадштатних відпускних [4, с. 497]. Відповідно, в трьох козацьких полках мало бути 3378 осіб. В силу різних обставин (небойові втрати, дезертирство, відпустки, відраження) кількість особового складу завжди була меншою від вказаної цифри. Чисельність кожного полку в різні періоди служби зазначимо окремо далі.

Театром можливих бойових дій для Лівобережних кінних козацьких полків у травні 1863 р. мали бути губернії формування. Подальший хід повстання показав, що воно не перекинеться на Лівобережжя України. Тому, козацьке ополчення передислокували на територію КВО, де командування над ними прийняв Київський генерал-губернатор М. М. Анненков.

23 вересня 1863 р. він направив запит у Полтавську палату державного майна з питанням, чи будуть готові козацькі полки для виступу в Київську губернію до 15 жовтня 1863 р. [15, арк. 13] Чиновники палати відповіли, що все залежить від того, чи отримають два козацькі полки все необхідне обмундирування і озброєння. Ще місяць потому тривало листування між різними інстанціями з приводу визначення дати виступу в похід Полтавських полків. Все закінчилось тим, що начальник штабу КВО 26 жовтня 1863 р., наказав їм залишатись у місцях формування до виникнення необхідності [15, арк. 27]. 1-ий і 2-ий Полтавські козацькі полки не змогли приступити до виконання своїх безпосередніх завдань восени 1863 р. через незавершеність їх комплектації.

Натомість, 1-ий Чернігівський козацький полк виступив у похід 8 жовтня 1863 р. [15, арк. 31] Саме в цей день він був переведений у відомство військового міністерства. Подальші свідчення про діяльність цього полку досить уривчасті. Достеменно відомо (за квитанціями про отримання продовольства з Київського провіантського магазину № 2), що 31 грудня 1863 р. полк квартирувався у Києві [25, арк. 4]. 13 квітня 1864 р. з'єднання виступило з м. Києва до м. Тальне Уманського повіту [25, арк. 20]. Очевидно, що весь цей час полк розташовувався в Києві. Чисельність підрозділу, на момент ви-

ступу в м. Тальне, становила 952 особи [27, арк. 51]. Вказана кількість особового складу взята з місячних рапортів про стан полку на момент його створення з графі, де рахувалась тільки та частина особового складу, що могла виконувати бойові завдання.

У м. Тальне 1-ий Чернігівський полк прибув 23 квітня 1864 р. 30 липня 1864 р. підрозділ отримав наказ повертатись до місць формування в Чернігівську губернію, куди вони прибули в кінці серпня 1864 р. [25, арк. 75].

Час від часу особовий склад використовувався для охорони військових вантажів. Маємо три свідчення про командування особового складу в м. Житомир для охорони транспорту з навчальним військовим вантажем. В них взяли участь 75 козаків та 3 офіцери.

7-ма резервна Глухівська сотня охороняла Шосткінський пороховий завод. Встановлено, що сотня виконувала це завдання з 9 березня по 5 вересня 1864 р. [26, арк. 77]. На 1 липня чисельність цього підрозділу становила 150 осіб [14, арк. 143].

До 1-го і 2-го Полтавських кінних козацьких полків штаб Київського військового округу звертається знову навесні 1864 р. 1 квітня 1864 р. 1-ий Полтавський козацький полк виступив з Лубен у Київ, куди прибув 10 квітня. Тоді ж особовий склад отримав гладкоствольні гвинтівки. Чисельність полку на 1 травня становила 1102 особи [16, арк. 140] – на 24 менше від штатної кількості.

З 22 квітня 1864 р. особовий склад підрозділу почав виконувати своє головне завдання на наступні три місяці: охорона громадського порядку в м. Києві у формі патрулювання [12, арк. 96]. Вони були денні і нічні. До кожного патрулювання залучались 8 урядників та 59 козаків.

Полк був поділений на дві рівні частини: одна здійснювала патрулювання в Києві і квартирувалась в тогочасному його передмісті – Куренівці, інша знаходилась у Васильківському повіті. 15 липня 1864 р. козаки здійснили останнє нічне патрулювання Києва. В той же день частина полку, що знаходилась у Васильківському повіті, отримала розпорядження повертатись до Києва. Після виходу наказу про розпуск Лівобережних кінних козацьких полків, 26 липня 1864 р., 1-ий Полтавський полк вирушив до місць формування.

2-ий Полтавський козацький полк взяв найактивнішу участь, з трьох Лівобережних козацьких полків, у ліквідації наслідків польського повстання на території Правобережжя України. Полк виступив у похід 1 квітня 1864 р. Особовий склад підрозділу нараховував 1100 осіб [22, арк. 23] – майже штатна кількість.

27 квітня полк прибув у м. Житомир [19, арк. 261]. Однойменний повіт став місцем дислокації та несення військової служби особовим складом 2-го Полтавського козацького полку до початку серпня 1864 р. Полк був зарахований в Житомирський загін під командуванням генерал-лейтенанта Хитрова [22, арк. 82].

6 червня 1864 р. 2-га та 4-та сотні отримали наказ охороняти батарею 33-ої артилерійської бригади, замість двох рот 11 стрілецького батальйону, в м. Любар. Одну роту мали замінити 2 козацькі сотні [23, арк. 168]. З цього можемо зробити висновок, що командування Житомирського загону розцінювало бойовий потенціал двох козацьких сотень, як однієї регулярної роти (по чисельності особового складу вони були майже однакові). Решта ж сотень здійснювала патрулювання ввірених їм населених пунктів, конвоювання арештантів та охорону на маршах армійського майна.

Чисельність підрозділу на 1 липня 1864 р. становила 1102 особи [22, арк. 78]. Змушені не погодитись з твердженням Ф. Ф. Стоянова, що в кожній сотні полку не вистачало від 5 до 10% особового складу [10,

с. 179], адже, на той момент, в полку не вистачало тільки 24 особи до штатної кількості.

28 липня 1864 р. Волинський губернатор наказав командирів 2-го Полтавського полку відрядити дві сотні до м. Янушполь, Житомирського повіту. Вони мали розквартирування там до відновлення порядку і законності, бо селяни ухилялись від сплати викупних платежів та чинили опір поліції [23, арк. 330]. У випадку необхідності, козаки мали допомогти повітовому справнику відновити порядок, або просто залякати селян своєю присутністю. Цей наказ так і не було виконано, бо ще 26 липня 1864 р. вийшов інший, про розпуск Лівобережних кінних козацьких полків, про існування якого Волинський губернатор мабуть не знав. Все ж, показовим є тип завдання, що ставилося перед 2-им Полтавським козацьким полком – приведення селян до покори і традиційного порядку.

Аналізуючи ситуацію на Правобережжі України в 1864 р., можемо стверджувати, що вона залишалась напруженою. Повстання поляків позбавило спокою місцевого селянства. Український історик та етнограф Борис Познаський, що був очевидцем польського повстання на Правобережжі України в 1863 р., згадував, що селяни вбачали в кожному дворянинові, чи просто незнайомцеві, потенційного учасника польського повстанського руху [8]. Тому, розміщення в регіоні додаткових сил по охороні порядку було дуже доречною справою.

Один з очільників польських повстанців у регіоні В. Рудницький свідчив, що стратегія повстанців на Правобережжі передбачала, в першу чергу, проведення соціальних перетворень, які повинні були викликати революцію. Простий народ судив про Польшу по своїх поміщиках, тому не було сенсу говорити йому про необхідність боротьби за незалежність [9, с. 206]. Як наслідок, польські повстанці читали перед селянськими масами так звані "Золоті грамоти", де обіцяли їм землю безкоштовно. Крім того, не пройшло і 10 років з моменту масових селянських бунтів, що увійшли в історію під назвою "Київська козаччина".

Разом з тим, селянська реформа тільки починала впроваджуватись. Селяни звичайно ж були незадоволені її умовами. Створення сільських караулів мало тільки додати останнім впевненості у своїх силах. Тому, на нашу думку, Полтавські та Чернігівський козацькі полки вводились на Правобережжя, з метою придушення можливих бунтів селян або ж для демонстрації сили уряду і недопущення таких виступів. Підтвердженням цьому є згадане вище завдання по заспокоєнню жителів м. Янушполя та загальний аналіз ситуації в регіоні. Однак, ні проти польських повстанців, ні проти потенційних виступів селян Лівобережні кінні козацькі полки не застосовувались в силу відсутності необхідності.

2-ий Полтавський козацький полк, виконуючи військові завдання на території Житомирського та суміжного з ним повітів, постійно мав проблеми з продовольчим та матеріальним забезпеченням особового складу. Полковник Ердалі, щоб забезпечити рядовий склад полку найнеобхіднішим, 14 червня 1864 р., просив дозволу в начальника штабу КВО, генерал-лейтенанта Гапа, відпускати своїх підлеглих найматись на роботу до місцевих жителів [18, арк. 450]. Останній дозволив вчинити такі дії за умови, що на заробітки підуть не більше ніж 20 чоловік з сотні.

Це явище було поширене не тільки влітку 1864 р. у 2-му Полтавському полку. Знаходимо свідчення про наймитування рядового складу цього ж полку в березні 1864 р., коли він ще знаходився в Полтавській губернії [21, арк. 19]. Козак 7-ої сотні 1-го Чернігівського полку, що охороняла Шосткінський пороховий завод, Тихон

Барабашов 2 вересня 1864 р. загинув через нещасний випадок, перебуваючи на роботі в місцевого поміщика Богаєвського [26, арк. 63].

Аналіз документів дозволяє констатувати той факт, що забезпечення Українських козацьких полків було вкрай незадовільним, що змушувало рядовий склад займатись наймитуванням серед місцевого населення для забезпечення себе харчуванням та обмундируванням. Це явище не могло сприяти високій боєздатності з'єднань.

Крім виконання безпосередніх своїх військових функцій, Полтавські і Чернігівський кінні козацькі полки служили також засобом підняття престижу імператорського режиму серед місцевого населення. Це здійснювалось шляхом проведення численних парадів. Практика організації урочистих маршів особового складу Лівобережних козацьких полків почала використовуватись у попередньому козацькому ополченні 1855 – 1856 рр.

В ополченні 1863 – 1864 рр. паради стали ледь не буденним явищем. Вони проводились як полками, так і сотнями, як у губернських, так і в повітових містах та містечках. Більшість парадів пройшло у місцях формування. Приводами для них були ювілейні дати чи дні народження членів імператорської родини, рідше релігійні свята. Знайдено свідчення проведення особовим складом 1-го Полтавського полку 13 урочистих маршів (на честь ювілею вступу на престол Олександра II; народження наступника престолу, його хрещення; народження дитини у сестри імператора; іменини і день народження імператора та імператриці; в честь підкорення Кавказу [20, арк. 42]). 2-ий Полтавський козацький полк провів 9 парадів.

Щодо втрат, які понесли три козацькі полки, то ситуація виглядає наступним чином: оскільки особовий склад полків не вступав у зіткнення з противником, то всі випадки смерті стались через хвороби та нещасні випадки. Маємо таку картину смертності за 1863 – 1864 рр.: 1-ий Полтавський полк – 7 осіб, 2-ий Полтавський полк – 21, 1-ий Чернігівський полк – 13. Всього померла 41 особа.

Наказ про розформування трьох кінних козацьких полків вийшов 26 липня 1864 р. [3, с. 652]. Польське повстання вже було придушено, ситуація в Київському військовому окрузі повністю контролювалась урядом, тому необхідності у подальшому перебуванні там Лівобережних козацьких полків не було. Дислокація в регіоні козацьких полків лягала тягарем на місцеве населення, що було змушене утримувати особовий склад підрозділів, та слугувало причиною різних конфліктів.

Повертаючись до указу про розформування полків, варто зазначити, що рядовий склад отримав пропозицію вступити в регулярні частини. На це козаки з 2-го Полтавського полку одногосно відповіли, що готові служити далі, якщо полк буде збережений у такому ж складі, тобто залишиться козацьким. Служити ж в регулярних частинах бажання ніхто не виявив [24, арк. 6]. Зрозуміло, що голосування не проводилось таємно і відбувався тиск натовпу на рішення окремих особистостей. Однак, вищевказаний факт свідчить, що ідея існування козацького війська та окремішності козацтва Лівобережжя як стану, продовжувала жити серед його представників і майже через 100 років після ліквідації Гетьманщини. Козаки хотіли нести службу на іррегулярних засадах, а не перебуваючи постійно у війську. Звичайно, побажання козаків в тих умовах були нездійсненними.

Основна маса мобілізованих рядових розпускалась по домівках на початку вересня 1864 р. Їм зарахували службу в козацьких полках як виконання рекрутської повинності. Також, вони мали отримати звільнення від сплати всіх податків та несення решти державних повинностей.

Отже, у 1863 – 1864 рр. мав місце останній прецедент формування тимчасових військових формувань з козацтва Лівобережжя України. Початково, вони створювались для недопущення поширення польського повстання на Полтавську і Чернігівську губернії. На Правобережжя України козацькі полки були перекинуті для відновлення законності, традиційного порядку та з метою попередити можливі селянські виступи. Лівобережні козацькі полки участі в бойових діях не брали. Їх формування жодним чином не вплинуло на становище всього козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній.

Через запровадження загальної військової повинності, подальше створення іррегулярних формувань з козацтва колишньої Гетьманщини перестало мати сенс. Проте, сам факт формування Українських козацьких полків у 1863 – 1864 рр. свідчив, що ідея використання військового потенціалу козацтва Лівобережжя України жила серед високопоставлених чиновників Російської імперії і майже через 100 років після ліквідації Війська Запорозького. Згадані полки були дуже зручною формою для мобілізації козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, заради посилення боєздатності армії Російської імперії в моменти військових конфліктів.

Список використаних джерел

1. Айрапетов О.Р. Царство Польское в политике империи в 1863 – 1864 гг. / О. Р. Айрапетов. – М.: Регнум, 2012. – 131 с.
2. Воинский Устав о строевой службе конных полков казачьих войск // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXV. – Отделение второе. 1860: От № 36059–36489. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1862. – С. 547–634.
3. Высочайше утвержденное Положение о роспуске Малороссийских конных казачьих полков Черниговской и Полтавской губерний // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXIX. – Отделение первое. 1864: От № 40457–41318. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – С. 652–656.
4. Высочайше утвержденное Положение о сформировании в Полтавской и Черниговской губерниях конных Малороссийских казачьих полков // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXVIII. – Отделение первое. 1863: От № 39117–40024. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. – С. 495–499.
5. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов – К.: Издательство Киевского университета, 1967. – 257 с.
6. Миско М.В. Польское восстание 1863 года. / М. В. Миско – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 355 с.
7. Переяславський О. Остання зброяна сила Старої України (1863 – 1864 рр.) / О. Переяславський // Табор. – 1934. – Ч. 27. – С. 24–32.
8. Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года / Б. Познанский // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 571–611.
9. Рудницький В. Исторический очерк восстания 1863 – 1864 гг. в юго-западных губерниях / В. Рудницький // Восстание 1863 года. Материалы и документы. Следственные показания о восстании 1863 года. – Wrocław – Москва: [б. в.], 1965. – С. 196–254.
10. Стоянов Ф.Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01 : захищ. 29.06.2007 : затв. 09.04.2008 / Стоянов Федір Федорович; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 270 с.
11. Субботин Г. Пастырское наставление ново-набранным казакам, сказанное пред отправлением их к сборному пункту – после молебствия при окроплении их Св. водою. / Г. Субботин // Полтавские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1863. – № 19. – С. 258–261.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1346, оп. 1, спр. 1, 136 арк.
13. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 10, 75 арк.
14. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 18, 232 арк.
15. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 25, 36 арк.
16. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 95, 426 арк.
17. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 111, 431 арк.
18. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 122, 665 арк.
19. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 135, 425 арк.
20. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 136, 89 арк.
21. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 144, 104 арк.
22. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 145, 97 арк.
23. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 154, 411 арк.
24. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 165, 204 арк.
25. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 178, 139 арк.
26. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 184, 92 арк.
27. Там само, ф. 1346, оп. 1, спр. 187, 323 арк.
28. Цигульський С. М. Козацтво Лівобережної України: економічний, соціально-правовий, військовий і політичні аспекти (кін. XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. ... к. і. н. : 07.00.02 / Цигульський С. М.; Державний вищий навчальний заклад "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 21 с.

References

1. AIRAPETOV, O.R. (2012) Tsarstvo Polskoe v politike imperii v 1863 – 1864 hh. Moscow: Regnum.
2. Voinskii Ustav o stroevoi sluzhbe konnykh polkov kazachikh voisk (1860). In: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie vtoroe*. Vol. XXXV, part 2. Saint Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi E. I V. Kantseliarii.
3. Vysochaishe utverzhdennoe Polozhenie o rospuske Malorossiiskikh konnykh kazachikh polkov Cherkhivskoi i Poltavskoi hubernii (1864). In: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie vtoroe*. Vol. XXXIX, part 1. Saint Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi E. I V. Kantseliarii.
4. Vysochaishe utverzhdennoe Polozhenie o sformirovanii v Poltavskoi i Cherkhivskoi huberhiia kh konnykh Malorossiiskikh kazachikh polkov (1863) In: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie vtoroe*. Vol. XXXVIII, part 1. Saint Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi E. I V. Kantseliarii.
5. MARAKHOV, H.I. (1967) *Polskoe vosstanie na Pravoberezhnoi Ukraine*. Kiev: Izdatelstvo Kievskoho universiteta.
6. MISKO, M.V. (1962) *Polskoe vosstanie 1863 hoda*. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
7. Pereiaslavskii, O. (1934) *Ostannia zbroina syla Staroi Ukrainy (1863 – 1864 rr.)*. Tabor. 27, pp. 24–32.
8. POZNANSKII, B. (1885) *Vospominaniia o polskom vosstanii v Ukraine 1863 hoda. Kievskai starina*. 12, pp. 571–611.
9. RUDNITSKII, V. (1965) *Istoricheski ocherk vosstanii 1863 – 1864 hh. v yugo-zapadnykh guberniakh*. In: *Vosstanie 1863 hoda. Materialy i dokumenty. Sledstvennye pokazaniia o vosstanii 1863 hoda*. Wrocław – Moscow: [s. n.], pp. 196–254.
10. STOIANOV, F.F. (2007) *Tymchasovi kozatski formuvannia Livoberezhnoi Ukrainy v XIX stolitti: organizatsiia, sklad, sluzhba*. Unpublished thesis (PhD), Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnikova, Odesa.
11. SUBBOTIN, H. (1863) *Pastyrskoe nastavlenie novo-nabrannym kazakam, skazannoe pred otpravleniem ikh k sbornomu punktu – posle molebstviia pri okroplenii ih Sviatoi vodoyu. Poltavskie eparkhialnye vedomosti*. Neofitsialnaia chast. 19, pp. 258–261.
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 1346, opis 1, sprava 1, 136 arkushiv
13. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 10, 75 arkushiv.
14. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 18, 232 arkushy.
15. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 25, 36 arkushiv.
16. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 95, 426 arkushiv.
17. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 111, 431 arkush.
18. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 122, 665 arkushiv.
19. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 135, 425 arkushiv.
20. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 136, 89 arkushiv.
21. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 144, 104 arkushy.
22. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 145, 97 arkushiv.
23. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 154, 411 arkushiv.
24. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 165, 204 arkushy.
25. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 178, 139 arkushiv.
26. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 184, 92 arkushy.
27. Ibid, fond 1346, opis 1, sprava 187, 323 arkushy.
28. TSYHULSKYI, S.M. (2015) *Kozatstvo Livoberezhnoi Ukrainy: ekonomichnyi, sotsialno-pravovyi, viiskovyi i politychnyi aspekty (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Abstract of unpublished thesis (PhD), Derzhavnyi vyshchy navchalnyi zaklad "Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhorii Skovorody".

Надійшло до редколегії 20.05.16